

ΥΠΗΡΞΕ «ΑΝΑΜΕΤΡΗΣΗ ΜΕ ΤΟ ΠΑΡΕΛΘΟΝ» ΣΤΗ ΓΕΡΜΑΝΙΑ ΤΩΝ ΕΤΩΝ ΜΗΔΕΝ;¹

Jean Solchany*

Στη χαώδη κατάσταση που επικρατούσε κατά την αμέσως μεταπολεμική περίοδο, πολλοί Γερμανοί διανοούμενοι ανέπτυσαν έναν προβληματισμό μεγάλης εντάσεως γύρω από το ναζισμό. Απεικόνιση ενός διαλογισμού εν θερμώ, ένδειξη μιας βαθειάς κρίσης ταυτότητας.

ΤΟ ΣΦΑΛΜΑ, ΤΟ ΠΕΠΡΩΜΕΝΟ, Η ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ, τέτοιοι ήταν ο όρος που την επαύριο του 1945 χρησιμοποιούνταν συχνά για να χαρακτηριστεί η ναζιστική εποχή. Υπαρξιακό στήριγμα μάλλον παρά διανοητική ανησυχία, η ιστορία παίζει λοιπόν έναν κατ' ουσίαν θεραπευτικό ρόλο, επιφορτισμένη με το θεμελιώδες καθήκον να αποκηρύξει τα λάθη του παρελθόντος για να χαράξει την οδό της εξιλίεωσης.

Μια αποτίμηση αυτής της πρώτης απόπειρας να τοποθετηθεί το χιτλερικό παρελθόν σε μια ιστορική προοπτική προϋποθέτει πρώτα απ' όλα το να αποφύγουμε να εμπλακούμε στα πάθη και τις ακρότητες που προκαλούν πολύ συχνά οι διαμάχες γύρω από την «αναμέτρηση με το παρελθόν» (Vergangenheitsbewältigung). Τόσο οι πιο αβασάνιστες διατυπώσεις των θιασωτών της απώθησης όσο και η διαπίστωση, αντίθετη αλλά ακόμα πιο αμφισβητήσιμη, των υποτιθέμενων «υπερβολών» της «αναμέτρησης με το παρελθόν» πιστοποιούν κάποιες εξολοθίσεις των προβληματισμών εκείνων που υπακούουν εξίσου σε ιδεολογικές και επιστημονικές επιταγές εμποδίζοντας μια γαλήνια κατανόηση των φαινομένων της μνήμης².

Αντίθετα, ο διαλογισμός των ετών μηδέν, που είχε τη μορφή μιας έντονης πνευματικής διένεξης, καθιστά αναγκαία μιαν έρευνα με όσο γίνεται περισσότερες αποχρώσεις: η μελέτη του φαντασιακού της ιστορίας και της πολιτικής κουλτούρας αναδεικνύεται κατ' εξοχήν σε απαραίτητη προεισαγωγή για όποιον επιθυμεί να αποσαφηνίσει τους κοινωνιολογικούς, πνευματικούς και γενεαλογικούς παράγοντες που διέπουν την κατανόηση του ναζισμού την επαύριο του 1945.

Κάθε άλλο παρά απρόσιτη διαμάχη λογίων, οι ερμηνείες του ναζισμού που διατυπώθηκαν κατά την αμέσως μεταπολεμική εποχή, προέρχονται από πολύ διαφορετικούς συγγραφείς και προσφέρουν, ως εκ τούτου, μια προνομιακή εγγάρσια τομή της θέωσης της ιστορίας από τις γερμανικές ελίτ στα τέλη της δεκαετίας του σαράντα. «Εξουσιοδοτημένοι» θεματοφύλακες της ιστορικής γνώσης, οι ιστορικοί δεν αποτελούν στην πραγματικότητα παρά μια μειονότητα μεταξυ των πανεπιστημιακών και των δημοσιολόγων που σκύβουν στο προσκέφαλο μιας πάσχουσας Γερμανίας: τα ονόματα των Wilhelm Röpkе, Alfred Weber, Walter Dirks ή Rudolf Pechel φιγουράρουν δίπλα σ' εκείνα του Friedrich Meinecke ή του Gerhard Ritter. Αλλά,

πέρα από τους επαγγελματίες της διανόησης, ο προβληματισμός των ετών μηδέν ενδιαφέρει το σύνολο των κοινωνικά και πολιτιστικά προνομιάτων στρωμάτων. Δικηγόροι, γιατροί ή ακόμα και ανώτεροι δημόσιοι λειτουργοί καταθέτουν την προσωπική τους κατανόηση του ναζιστικού φαινομένου. Το ότι πολλοί συγγραφείς είναι ελάχιστα γνωστοί, αποτελεί άλλωστε μια συμπληρωματική ένδειξη για την έντονη πνευματική κινητοποίηση και τη δίψα για κατανόηση που χαρακτηρίζουν την περίοδο 1945-1949.

Ο διαλογισμός γύρω από το ναζισμό είχε όντως εξαιρετική απήχηση. Είναι αλήθεια ότι οι αρχές κατοχής φρόντισαν να ευνοήσουν, πλάι στον τύπο μεγάλης κυκλοφορίας, την άνθηση περιοδικών γνώμης από τα οποία αναμένονταν αναμορφωτικές επιπτώσεις ευρείας κλίμακας. Με λιτή εμφάνιση και υψηλό πνευματικό επίπεδο, τα έντυπα αυτά ήθελαν κατ' αυτόν τον τρόπο να προαγάγουν την πνευματική και πολιτική αναζωογόνηση της Γερμανίας, μέσα από την υπόμνηση των θεμελιωδών προβλημάτων της φιλοσοφίας, της λογοτεχνίας, της ιστορίας ή της πολιτικής. Οι γνωστότεροι τίτλοι, όπως η *Deutsche Rundschau*, *Die Wandlung*, τα *Frankfurter Hefte*, *Die Weltbühne* έφταναν μέχρι και τα 100.000 αντίτυπα το μήνα, δηλαδή μια καθ' όλα εκπληκτική κυκλοφορία για περιοδικά καταδικασμένα συνήθως σ' ένα κοινό μνημένων. Οι πολυάριθμες βιβλιοπαρουσιάσεις που φιλοξενούσαν οι επιθεωρήσεις αυτές, συνέβαλαν επίσης στην εκλαΐκευση των διδαγμάτων πολλών βιβλίων με περιορισμένη κυκλοφορία. Αν αναλογιστούμε τέλος ότι κάθε βιβλίο ή κάθε τεύχος περιοδικού διαβαζόταν όχι μόνο από έναν, αλλά από πολλούς αναγνώστες, θα εκτιμήσουμε καλύτερα το σημαντικό ρόλο που έπαιξαν αυτές οι εκδόσεις σε μια χώρα αποδιοργανωμένη, όπου η διακίνηση των απόμων και των ιδεών ήταν ακόμα εξαιρετικά αβέβαιες.

Δυο μεγάλα ερμηνευτικά σχήματα

Προκειμένου να εξηγηθεί ο ναζισμός, αναπτύχθηκαν την επαύριο του 1945 δύο μεγάλες θεωρίες, με πολλές παραλλαγές βέβαια η καθεμία. Η επικράτηση του Αδόλφου Χίτλερ αντιμετωπίζεται ως η κατάληξη μιας παρεκτροπής της γερμανικής ιστορίας που χρονοθετείται αν όχι από την εποχή των γερμανικών φύλων του Τάιτιου, τουλάχιστον από την Μεταρρύθμιση. Ο Λούθηρος, ο Φρειδερίκος ο Β' και ο Βίσμαρκ κατηγορούνται έτσι ότι παρεμπόδισαν τον εκδημοκρατισμό της Γερμανίας και ότι, ως εκ τούτου, προετοίμασαν τη χιτλερική δικτατορία. Αν και ο όρος δεν χρησιμοποιείται ακόμα, πρόκειται για το ερμηνευτικό σχήμα του Sonderweg (ιδιαιτέρου δρόμου) που γίνεται τότε πλατιά αποδεκτό. Διότι, πέρα από τους ξένους διανοούμενους, πολλοί φιλελεύθεροι, μαρξιστές και καθολικοί προσυπογράφουν αυτή την ερμηνεία³. Μόνο οι συντηρητικοί και ιδίως οι ιστορικοί εξ' αυτών, εμποτισμένοι ακόμα από τα πιστεύω του ιστορισμού, εμφανίζονται επιφυλακτικοί απέναντι στην αμφισβήτηση ενός γερμανικού παρελθόντος το οποίο μέχρι τότε υμνούσαν⁴.

Για τους συντηρητικούς, η «καταστροφή» του 1945 δεν ήταν ένας λιγότερο ισχυρός κλονισμός: έτσι ο στιγματισμένος εθνικισμός αντικαθίσταται από μιαν έντονη κριτική της νεωτερικότητας, η οποία διαμορφώνει μια νέα θέαση της ιστορίας. Από την οπτική αυτή, ο ναζισμός εμφανίζεται ως προϊόν της μαζικοποίησης (Vermassung) και της εκκοσμίκευσης της ευρωπαϊκής κοινωνίας⁵. Οι συντηρητικοί καταγγέλλουν λοιπόν στην περίπτωση του εθνικοσοσιαλισμού μιαν

* Ο Jean Solchany είναι ιστορικός και έχει συγγράψει διατριβή με θέμα τη διαμάχη γύρω από τον εθνικοσοσιαλισμό στη Γερμανία της αμέσως μεταπολεμικής περιόδου.

εσφαλμένη δοξασία, μια ψευδοθρησκεία, όπως ακριβώς και στην περίπτωση του φασισμού και του κομμουνισμού. Αυτή η αντίληψη της ιστορίας και της νεωτερικότητας δεν είναι νέα: αντανάκλα την εκπληκτική αντοχή, στους κόλπους του Bildungsbürgertum (της καλλιεργημένης αστικής τάξης) ενός αντνεωτεριστικού φαντασιακού, η συγκρότηση του οποίου χρονολογείται από την εποχή των μεγάλων νεοουμανιστικών μεταρρυθμίσεων των αρχών του 19ου αιώνα. Αλλά η αποκήρυξη του ναζισμού από τους συντηρητικούς οδήγησε επίσης στην περισσότερο καινοτόμα προοπτική της θεωρίας του ολοκληρωτισμού, η οποία από πολλές πλευρές συγκλίνει με τους προβληματισμούς που ανέπτυξαν από το τέλος της δεκαετίας του τριάντα πολλοί εκπατρισθέντες Γερμανοί ή δυτικοί διανοούμενοι. Αφού έτυχε ιδιαίτερης προσοχής από ένα ευρύ συντηρητικό κοινό, τόσο μεταξύ καθολικών όσο και διαμαρτυρομένων, το ερμηνευτικό αυτό σχήμα γοήτευσε επίσης και ορισμένους φιλελεύθερους, όπως ο Wilhelm Röpke: έχοντας δε απήχηση πολύ ευρύτερη από τους κύκλους της διάνοησης, αποτέλεσε στην πραγματικότητα το ιδεολογικό υπόβαθρο της νέας χριστιανοδημοκρατίας.

Τα κατάλοιπα ενός διαλογισμού εν θερμώ

Απέχοντας εξίσου από τον τύπο μεγάλης κυκλοφορίας και από τον πραγματικά επιστημονικό προβληματισμό, τα «δοκιμακά» γραπτά των ετών μηδέν πιστοποιούν τελικά μιαν αναμφισβήτητη μεταμόρφωση των αναπαραστάσεων του παρελθόντος την επαύριο του 1945. Οι καταδίκες της γερμανικής παρεκτροπής, καθώς και η αποκήρυξη του ολοκληρωτισμού, συνέβαλαν ιδιαίτερα στην βαθμιαία αλλά πραγματική αποριζοσπαστικοποίηση του γερμανικού συντηρητισμού και στη δαιμονοποίηση μιας εθνικιστικής και αυταρχικής ιδεολογίας την οποία προσυπέγραφε μέχρι τότε μια σημαντική μερίδα των ελίτ. Η συζήτηση σχετικά με το ναζισμό προετοίμασε έτσι την αποδοχή της δημοκρατίας από ένα σημαντικό τμήμα του εκλογικού σώματος, από τους σοσιαλδημοκράτες μέχρι τους χριστιανοδημοκράτες. Στη σοβιετική ζώνη, η θεωρία της γερμανικής παρεκτροπής δεν χρησίμευσε μόνο για την καταδίκη όλων των «αντιδραστικών» δυνάμεων που είχε κληροδοτήσει το παρελθόν. Επέτρεψε επίσης στους Γερμανούς κομμουνιστές, που αναζητούσαν μιαν ευπρόληπτη ταυτότητα, να παρουσιάσουν την κατάληψη της εξουσίας από το SED σαν την κατάληξη όλων των προοδευτικών και επαναστατικών δυναμικών του γερμανικού παρελθόντος, όπως ο πόλεμος των χωρικών του 1525 ή η επανάσταση του 1848.

Ξεπερνώντας κατά πολύ το πλαίσιο της αμέσως μεταπολεμικής περιόδου, τα δύο ερμηνευτικά σχήματα που διατυπώθηκαν την επομένη της ήττας, δηλαδή η ιδέα του Sonderweg και η θεωρία των καταστροφικών δυνατοτήτων της νεωτερικότητας, εξακολουθούν άλλωστε να σημαδεύουν βαθιά τη σύγχρονη ιστοριογραφία, αν και παρουσιάζονται με μια πολύ πιο επεξεργασμένη μορφή. Ακόμα περισσότερο, τα σχήματα αυτά διαποτίζουν πάντα τις συλλογικές νοοτροπίες. Ο φόβος που προκάλεσε σε όλη την Ευρώπη η γερμανική ενοποίηση εξηγείται σε μεγάλο βαθμό από τα βαθειά ριζωμένα στερεότυπα γερμανοφοβίας που βασίζονται στη θεωρία της γερμανικής παρεκτροπής.

Αν και λειτούργησε σαν μαγιά εκδημοκρατισμού, ο διαλογισμός των ετών μηδέν δεν έπαψε να έχει και τις σκοτεινές πλευρές του. Εκτός

από μια γενική και υπαινικτική καταδίκη της ναζιστικής βαρβαρότητας και μερικές μπρεσσιονιστικές αναφορές στα στρατόπεδα του θανάτου, η συστηματική ανάλυση της γενοκτονίας παραμένει ανεκπλήρωτη. Επιπλέον και παρά την εξαιρετική του απήχηση, ο διαλογισμός των ετών μηδέν δεν απασχόλησε παρά μικρή μερίδα του πληθυσμού, την καλλιεργημένη ελίτ, καθώς μόνο αυτή διέθετε το απαραίτητο πνευματικό κεφάλαιο για την πλήρη κατανόηση μιας εξαιρετικά περίπλοκης συζήτησης. Οι δημοσκοπήσεις που έγιναν αμέσως μετά το τέλος του πολέμου αποκαλύπτουν άλλωστε την ύπαρξη μιας μειοψηφίας Γερμανών που δεν είχαν συνειδητοποιήσει τον εγγληματικό χαρακτήρα του ναζισμού και της ιδεολογίας του. Περισσότερο από την επιτυχία ή την αποτυχία της αναμέτρησης με το παρελθόν στη Γερμανία των ετών μηδέν και γενικότερα της μεταπολεμικής περιόδου, φαίνεται λοιπόν αναγκαίο να υπογραμμίσουμε την αμφισημία αυτού του φαινομένου, η μελέτη του οποίου πρέπει να βασιστεί σε λεπτολόγες πραγματείες συγκεκριμένων περιπτώσεων, στη διερεύνηση των πιο διαφορετικών πηγών και την ανάδειξη ενός πλήθους απομνημονευμάτων του παρελθόντος, πολύ διαφορετικών ως προς τον χαρακτήρα και την εμβέλεια τους. Από αυτή τη σκοπιά, όλες οι προσεγγίσεις είναι γόνιμες και τόσο η Alltagsgeschichte ή μικρο-ιστορία όσο και η ιστορία της κοινωνικής και πνευματικής ζωής έχουν το δικαίωμα να εκφραστούν και να καταθέσουν τη συνεισφορά τους.

Μετάφραση από τα γαλλικά: Κατερίνα Κολλέτ
(Κέντρο Λογοτεχνικής Μετάφρασης - Γαλλικό Ινστιτούτο Αθηνών)

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Δημοσιεύτηκε στην επιθεώρηση *Liber*, τεύχος 18, Ιούνιος 1994.
2. Βλέπε κυρίως τις αντιθετικές αναλύσεις των Ralph Giordano και Manfred Kittel: Ralph Giordano, *Die zweite Schuld oder von der Last Deutscher zu sein*, Αμβούργο, 1987· Manfred Kittel, *Die Legende von der «Zweiten Schuld». Vergangenheitsbewältigung in der Ära Adenauer*, Βερολίνο, 1993.
3. Ο κομμουνιστής Alexander Abusch, ο αριστερός καθολικός Eugen Kogon και ο φιλελεύθερος συντηρητικός Wilhelm Röpke ήταν μεταξύ των επικριτών της γερμανικής παρεκτροπής που συγκέντρωναν περισσότερο την προσοχή του κοινού: Alexander Abusch, *Der Irrweg einer Nation. Ein Beitrag zum Verständnis deutscher Geschichte*, Βερολίνο 1946· Eugen Kogon, «Das Dritte Reich und die preussisch-deutsche Geschichte», *Frankfurter Hefte*, 1946, σελ. 3, σελ. 44-56· Wilhelm Röpke, *Die deutsche Frage*, Erlenbach, Ζυρίχη, 1945.
4. Οι αναλύσεις των ιστορικών Gerhard Ritter και Siegfried A. Kaehler έτυχαν ιδιαίτερης προσοχής: Siegfried A. Kaehler, «Neuere Geschichtslegenden und Ihre Widerlegung», *Die Sammlung*, 1948, σελ. 71-89 και σελ. 139-150· Gerhard Ritter, *Geschichte als Bildungsmacht*, Στουτγάρδη, 1946.
5. Μεταξύ των διασημότερων συγγραφέων που διέδωσαν αυτήν την κριτική της νεωτερικότητας συγκαταλέγονται ο εκπατρισθείς Hermann Rauschning και ο οικονομολόγος Alfred Müller-Armack, ένας από τους πνευματικούς πατέρες της «κοινωνικής οικονομίας της αγοράς»: Alfred Müller-Armack, *Das Jahrhundert ohne Gott. Zur Kulturosoziologie unserer Zeit*, Münster, 1949· Hermann Rauschning, *Die Zeit des Deliriums*, Ζυρίχη, 1947.